

Филозофски факултет Универзитета у Београду |2022

Центар за српске студије Филозофског факултета |2022

**Болести, ратови и глад –
српски народ пред
изазовима у прошлости
и садашњости**

Тематски зборник радова

Београд, 2022.

*Болести, ратови, глад – српски народ пред изазовима у
прошлости и садашњости*

Зборник радова

Сузана Рајић (уредник)

Београд, 2022.

Издавач

Центар за српске студије, Филозофски факултет, Универзитет у
Београду

Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија

Рецензенти

Проф. др Владан Гавриловић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Славиша Недељковић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Др Јасмина Милановић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Техничка припрема

Данко Леовац

E-ISBN: 978-86-920397-6-8

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе 2, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 9 | Сузана Рајић, *УВОДНА РЕЧ*
- 11 | Жарко Илић, *СТАНОВНИШТВО „ОТРГНУТИХ ПРЕДЕЛА“ И РАЗГРАНИЧЕЊЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 1830–1834 – ИЗМЕЂУ СТРАХА И НАДЕ*
- 35 | Милош Јагодић, *МАТЕРИЈАЛНА ПОМОЋ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ СРБИМА У СРПСКОЈ ВОЈВОДОВИНИ 1848–1849.*
- 57 | Александар М. Савић, *СРПСКИ НАРОД У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ – ЗУЛУМИ, ГЛАДНЕ ГОДИНЕ, ПОБУНЕ И ВАНРЕДНИ НАМЕТИ. ПРИМЕР НИШКОГ САНЦАКА (1839–1856)*
- 93 | Данијел Радовић, *СТУДИЈЕ СРБИЈАНСКИХ СТУДЕНАТА У ИНОСТРАНСТВУ КАО ЗДРАВСТВЕНИ ИЗАЗОВ ЧЕТРДЕСЕТИХ И ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. ВЕКА*
- 117 | Сузана Рајић, *ИЗА ФРОНТА – ЖИВОТ У ПРЕСТОНИЦИ УОЧИ И ТОКОМ РАТА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ 1876. ГОДИНЕ*

- 135 | Кристиан Јерић, *ОРГАНИЗАЦИЈА ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У ВОЈВОДСТВУ СРБИЈИ И ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ ОД 1849. ДО 1896. ГОДИНЕ*
- 157 | Урош Шешум, *МОБИЛИЗАЦИЈА ЈАВНОСТИ И ДРУШТВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ 1908–1909.*
- 183 | Danko Leovac, *EVERYDAY LIFE DURING WORLD WAR I – EXAMPLE OF OCCUPIED SERBIA (1916–1918)*
- 207 | Чедомир Антић, *МЕЂУНАРОДНЕ САНКЦИЈЕ НАД СРБИЈОМ И ЦРНОМ ГОРОМ (1991–2001) – ЦИЉЕВИ, ЗЛОЧИНИ, ЕКСПЕРИМЕНТ, ПОСЛЕДИЦЕ И ДОМЕТИ*
- 225 | Мирослав Радивојевић, *ЧЕТВРТО БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА У ЈЕДНОМ ВЕКУ – ПРКОС И СТРАХ МАРТА 1999. ГОДИНЕ*

Др Сузана Рајић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
srajic@f.bg.ac.rs

ИЗА ФРОНТА – ЖИВОТ У ПРЕСТОНИЦИ УОЧИ И ТОКОМ РАТА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ 1876. ГОДИНЕ

Апстракт: Рат за државну независност припреман је дуго, а одлука о рату донешена је након пуних десет месеци размишљања и припрема у државном врху. Стога ратна прокламација од 30. јуна 1876. није била изненађење за било кога. Понајмање је рат могао изненадити житеље престонице Кнежевине Србије, Београда. Од када је великом дипломатском акцијом кнеза Михаила 1867. године исељен турски гарнизон из београдске тврђаве, престоница је постала искра политичког, научног, друштвеног и културног живота Србије. Још увек са скромним бројем житеља који није досезао ни тридесет хиљада људи,¹ Београд је, у време Источне кризе (1875–1878),² као престоница, био највећи и најзначајнији центар у земљи, место где су се доносиле најважније политичке одлуке, али и стециште дипломатских, хуманитарних организација, страних дописника, официра.

Кључне речи: Београд, престоница, јавно мњење, рат за ослобођење и независност, кнез Милан Обреновић, велике силе, хуманитарци, Београдско женско друштво, Друштво Црвеног крста.

* * *

Годину дана пре рата српска престоница се налазила у грозничавом стању, што услед избегле српске браће преко Дрине који су се, услед ратних збивања, слегли у Београду и Србији, што због страних дипломатских заступника који су

---

¹ Ђ. Мамула, *Становништво Београда 1884–1910*, Српске студије 7 (2016), 226.

² Источна криза, започета устанком у Херцеговини 1875. године, ушла је у орбиту европске дипломатије која је била подељена у главном питању – питању одржања Османског царства у Европи. Планови о реформисању Турске, побољшању нехуманих услова живота хришћана у њеним европским провинцијама и насилничком понашању власти према православном становништву, били су дубоко у сенци европске дипломатије. Њен главни интерес био је разматрање наследства над истим провинцијама, односно коме оне имају припасти након повлачења Османског царства.

емотивним реакцијама Београђана у својим извештајима придавали особиту пажњу и често их предимензионирали. Један од актера тих догађаја за атмосферу у престоници 1875. бележи следеће:

„У то доба у Србији се и почне неко кретање, али као приватно. Поједини људи – Босанци, Херцеговци и Старо Срби стану се прибирати у групе; стану прибирати и помоћи материјалне за своју спрему, да, као добровољци пођу преко границе у помоћ браћи својој. Ова њихова спрема чињена је без икака плана; без реда и правила војничког. Више је чињено ларме и више падало у очи, и могло само више неприлике Србији створити пред страном дипломатијом, него помоћи опште народној ствари. Ову добровољачку спрему, која није одговарала жељеним намерама патриотичних људи, још мање је доликовала држави у којој се чини, Ранко је пратио, најозбиљнијом пажњом; чинило му се неудесно; није могао слушати о гомилама оружаних људи, што се јавно шећу по улицама престонице, на очиглед целог света и заступника страних сила, указујући се као неки ратници без икаква реда и дисциплине. Једнога дана, гледао је, кад је Теразијом пролазила једна већа гомила оружаних људи са развијеном заставом, – једна чета опојена патриотским одушевљењем, певајући ратоборне песме...”.³

На изричит захтев кнеза Милана Обреновића народни посланици из Крагујевца преселили су се у престоницу 4. октобра⁴ 1875. године. Скупштина је наставила са радом у згради Велике школе.⁵ Бурна расправа, велике тензије и напасе неодлучност посланика, обележили су већање о одлуци да ли Србија треба да зарати против свог сизерена, Османског царства, или не. Велику одговорност нико није хтео да понесе на својим плећима, препуштајући владару да такву одлуку донесе сам. У то време су стигле прве црне вести о погибији српских бораца код Градишке, где је у августу месецу избио устанак Срба против османске управе. Народ је препунио Саборну цркву на парастосу покојницима. Помешала су се осећања у јавном мњењу – од страха до поноса и жеље за реваншом! Кнез је покушавао да преговара са владом, Првим акционим министарством,

³ *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, приредила М. Алимпић, Београд, 1892, 498.

⁴ Сви датуми у основном тексту дати су по новом календару.

⁵ Љ. Каљевић, *Моје успомене*, приредио С. Турлаков, Ужице, 2006², 13; *Записи Јеврема Грујића. Књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Београд, 1923 (даље: *Записи*, III), 148–149.

прихвативши скупштинске одлуке о зајму, уз прецизирање да зајам има стриктну намену – војну спрему Србије и новчано помагање устаника. Осећао је превелику одговорност и био је узнемирен што су конзули гарантних сила добили заповест од својих кабинета да учине заједнички демарш влади у Београду. То су, међутим, учинили два дана после одступања Првог акционог министарства, пошто им је требало времена да усагласе ставове.⁶ Демарш није садржао само упозорење да у случају објаве рата Турској Србија остаје без подршке великих сила. У њему је стајало, врло ригорозно, да ће се било који прелазак наоружаних одреда с територије Србије у суседну Турску узети као агресивни акт. Позивајући се на изјаву Порте да она ни у ком случају не мисли да напада Србију, гарантне силе су тражиле од Србије да војску уклони са својих граница јер нема оправдања да је ту држи.⁷ Тензија у престоници је била велика. Гужва у граду крцатом народним посланицима, врзмање војске, стални састанци у двору, уз неминовне чаршијске разговоре о кризи наговештавали су да долазе тешки дани.

Кнез није сматрао да Србију треба довести у положај да стоји насупрот целе Европе и Русије истовремено. Ко би јој онда пружио помоћ, ако не дај Боже, устреба?! Са друге стране, одлично је разумео да такав став не само да слаби његову позицију на престолу, већ грози и сам опстанак на њему. Остала му је нада да чека промену става Русије према рату, јер су са те стране почели стизати контрадикторни сигнали. Под изговором да жели венчање у Одеси, кнез је планирао да у јесен 1875. са кнегињом измоли пријем код руског цара. Цар, међутим, није хтео да га прими.⁸

Јавност је била у ишчекивању, критикујући што војска на граници само дангуби и троши новац. Када је четвртог октобра стигла вест да је влада поднела оставку, коју је кнез уважио, знало се да је рат одложен. Ристић и министри су до

---

⁶ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. 1 (Први рат), Београд, 1896, 57; *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question", VII – The Balkan Crisis 1875–1878, Part I*, ed. G. Kunalalp, S. Tokay, Istanbul, 2013, 112, 114.

⁷ *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах*, под редакцией С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова, т. 1 (Освободительная борьба Южных Славян и Россия 1875–1877), Москва, 1961 (даље: ОБТИ), 119–121; Државни архив Србије (даље: ДАС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД-ПО), 1875, ф. 1, д. 6, пов. бр. 412.

⁸ *Записи*, III, 147–149; ОБТИ, т. 1, 97–98, 101; *Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875–1878*, Св. 1, приредио Б. Павићевић, Титоград, 1985, 377, 380–381.

оставке лавирали и маневрисали „према околностима”, па се декларисали за рат а одговорност што рата нема сваљивали на кнеза. Кнез је хтео чист рачун. Зато се појавио у Скупштини, иако није смео на такав начин ступити међу посланике. Кнежева ненајављена посета у предворју Велике школе⁹ 4. октобра, шокирала је министре и скупштинско председништво, али не и посланике. Кнез је најпре у министарској соби примио на лицу месту написану и потписану оставку из руку Јована Ристића, а потом га је председник Скупштине најавио народним посланицима. Намера му је била да се лично објасни са скупштинарима о питању рата или мира. Заузевши место председника Скупштине, Милан Обреновић је отпочео говор громким гласом, изложивши ситуацију у којој се земља налази, а потом нагласивши да је његова дужност као владара да добро мотри на државне интересе. Експлицитно је пред свима изјавио да он хоће рат ако процени да га може повести са изгледом на успех, али неће рат ако би био уверен да је то штета по земљу и њену будућност.¹⁰

Скупштина не зна шта ради када се упушта у претресање питања о рату, тврдио је кнез. То није исто као када се разговара о шумама, порезима или чиновницима. Цела Европа начуљила уши и хоће да предупреди рат, а српски скупштинари не маре за то. Ипак, кнез не замера због тога посланицима који су махом сељаци и обични људи, али Ристић који је био годинама српски заступник у Цариграду и који је видео изблиза њену силу, морао би знати „да се ми овако мали и неспремни не смемо играти ватром“, говорио је.¹¹ Говор кнеза на тајној скупштинској седници 4. октобра 1875. оставио је снажан утисак на скупштинаре.¹²

Кнез је потом посланицима свечано изјавио да он зна шта је свети задатак његове династије, али да још није сазрело време за његово остварење, те се „за сада” мора одржати мир.¹³ Истог дана увече, кнез је позвао к себи све посланике у Двор, а онда их је прозивао редом и сваког од њих питао да ли је за рат, или за мир.

⁹ Данас зграда Ректората, Капетан Мишино здање.

¹⁰ Љ. Каљевић, *Моје успомене*, 15–17.

¹¹ *Исто*, 14.

¹² М. Ђ. Милићевић, *Дневник (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, књ, 2, приредио П. Крстић, Београд, 2015, 301.

¹³ *Ottoman diplomatic documents*, VII/1, 117, 132; ДАС, МИД-ПО, 1875, ф. 1, д. 6, пов. бр. 443.

Мало њих се изјаснило за прву опцију, неколицина је дала свој глас у корист мира. Највећи део посланика одговорио је кнезу да је „за рат, али по могућству, ако смо спремни да угазимо, ако не, да ћутимо.“ Такав одговор погодио је кнеза. „Оно њихово ‘по могућству Господару’ значи: ако имаш петље ти ратуј, па ако победиш твоја слава, а ако пропаднеш, твоја брука“, тумачио је кнез наступ посланика.¹⁴ Расцеп, не само међу посланицима, већ код политичара и на власти и у опозицији, по питању рата био је константан.

Размене мисли између Београда и Цетиња од јула до октобра 1875. нису уродиле плодом из више разлога: прво, зато што је кнез Никола и даље остао непријемчив за политичку и војну конвенцију којима би се прецизирале дужности и права сваке стране; друго, обе кнежевине су морале да се изјасне да ће поштовати мир и приклонити се политици Тројецарског савеза; и треће, кнез Милан је одлучио да се рат одложи на неодређено време, јер се терен код европске дипломатије морао боље припремити и обезбедити новац којим би се финансирале ратне припреме, као и сам рат.¹⁵

Време је купљено и требало га је корисно употребити на обезбеђивање зајма и наоружање војске. Нова влада коју је после оставке Првог акционог министарства кнез поверио Љубомиру Каљевићу, радила је управо на тим задацима. Усред свеопштег метежа кнез и његова заручница венчали су се у Саборној цркви у Београду, са недељу дана закашњења. Уместо 10. церемонија је обављена 17. октобра 1875. године, јер је са доласком каснио изасланик императора Александра II, царев генерал-ађутант Сумароков Елстон. У Србију је дошао 14. октобра 1875, где је одлично примљен и почашћен као најважнија званица на венчању. По повратку у Русију предао је извештај о бројном стању српске војске и елаборат *Поглед на ратну политику и ратни план*, у којем је изнео став да је рат Србије против Турске извеснији него икада пре.¹⁶ Кумство руског

¹⁴ Љ. Каљевић, *Моје успомене*, 18; *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 524–527.

¹⁵ The National Archives, Foreign Office (даље: ФО), 260/3, Вајт – Дербију, Београд, 18. август 1875; *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа*, књ. 2 (1870–1875), приредио Н. Петровић, Сремски Карловци, 1969, 667; М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, Цетиње, 1950, 130.

¹⁶ Российский государственный военно-исторический архив (даље: РГВИА), Ф. 439, оп. 1, д. 12, л. 1–22; ДАС, МИД-ПО, 1875, ф. 1, д. 7, пов. бр. 511.

императорског пара приликом венчања Милана и Наталије Обреновић тумачено је у јавности као израз посебне царске наклоности према Обреновићу, Србији и српском народу.

Руски конзул Карцов говорио је јавно у октобру да се треба спремати за рат на пролеће. Али, до пролећа 1876. урађено је врло мало од нужних ствари. Први извештај с лица места генерала Михаила Григоријевича Черњајева није много обећавао: „За рат им недостаје много, а пре свега новац“.¹⁷ Рат, као инструмент за остварење политичких циљева, није био припремљен на пољу међународних односа. Зато је било изузетно тешко да се одреди војнички циљ рата који је требало да истекне из политичких циљева. После потписивања споразума са Црном Гором 15. јуна, на седници владе 17. јуна, под председнишвом кнеза, донета је одлука да се уђе с војском у Босну, а кнез Никола са својом војском у Херцеговину, ако султан не одговори на њихово писмо да им се ове области уступе на управу.¹⁸ То решење је ускоро, на Ратном савету, преиначено.¹⁹

Черњајев је поднео извештај кнезу, након обиласка утврђења и трупа дуж Мораве и Дунава у јуну 1876, и рекао му да је запањен „равнодушношћу народа према предстојећем рату“ и одсуством ентузијазма код мобилисане народне војске; кнез је одговорио: „О рату одлучује интелигенција, а народ се, нарочито сељаштво, никад не изјашњава у прилог рата“.²⁰

Врховну команду над свом војском, по Уставу, примио је кнез. Одлучено је да се рат Османском царству објави на Делиграду 30. јуна 1876. Ратном прокламацијом кнеза Милана Обреновића, а да војска пређе границу 2. јула, на дан када је кнез 1868. године ступио на престо. Прокламација је написан у Београду и

¹⁷ Л. В. Кузьмичева, *Долазак М. Г. Черњајева у Србију 1876. године*, Расински анали 10 (2012), 209–224.

¹⁸ *Записи*, III, 177; *Руски архив* 1–2 (1914), Москва, 35–38.

¹⁹ Прихваћен је став да Србија мора да води *велики и кратки* рат, сходно њеном политичком и војном уређењу. Пошто су за циљеве рата постављене Босна и Херцеговина и Стара Србија, а не протеривање Турака из Европе, то значи да се мора силовито и брзо ударити на главнину турских снага, а то је у правцу Ниша. Србија нема војске да истовремено напада на више страна. Док се не слома главне снаге турске и не освоји Ниш, на другим странама не смеју се предузимати акције, ДАС, Поклони и откупи (даље: ПО), к. 29, бр. 11, Љ. Ивановић, Ратни план у рату Србије са Турском, 12/24. јун 1876, пов. бр. 163, упућен министру војном.

²⁰ Меморандум Черњајева о српско-турском рату и његовом исходу, састављен у Бечу крајем 1876. године, у: Д. Мекензи, *Черњајев о српско-турском рату 1876. године*, Историјски часопис 25–26 (1979), 296.

кнез ју је понео са собом када је 29. јуна у четири сата изјутра кренуо са Саве за Делиград. Топови са градских бедема огласили су тренутак када је кнез, у пратњи кнегиње, њених сестара, чланова владе и бројних виших чиновника, пошао из двора на Саву. Коњи су се на путу од двора до реке преплашили и узнемирили, што је кнегињу, која је била у благословеном стању, онеспокојило. То се узимало као лош предзнак, коме кнез није придао било какав значај. Кнез је успут свратио у Саборну цркву по благослов, али у њој није било митрополита који је раније отишао војсци да диже морал и да је ободри на велико народно дело. На савској обали дочекали су владара београдски гарнизон и мноштво света. Кнез је лепим речима поздравио војнике, казао им да иде у рат, а кнегињу, која је била у благословеном стању, оставио им је у аманет да је чувају. Тиме им је указао велико поверење, да чувају његову кућу и престони град. Говорио им је о потреби слоге и заједничког труда како би се дошло до циља. Био је, по утисцима присутних, узвишен над свима у том пресудном тренутку и успео је да их троне искреним емоцијама. Онда је пољубио заставу, затражио опрост од кнегиње и укрцао се са свим министрима на пароброд „Делиград”. Сви, осим болесног председника владе, пратили су кнеза до Смедерева, а отуда само министар просвете Алимпије Васиљевић и чланови Главног штаба. Сувим путем пристигли су најпре у Параћин, који је кнез званично огласио за седиште Главног штаба, које је било смештено у кући трговца Димитрија Димитријевића. У Параћину је путем телеграфа издао објаву да прима врховну команду над целом мобилисаном војском. Истог дана продужио је пут ка Делиграду у који је стигао пред поноћ 30. јуна.²¹ На дан наступања војске 2. јула по свим црквама и манастирима Србије одржано је молебствије за успех српске борбе и у славу српског оружја. Престоница је предњачила у одушевљењу најављених догађаја. Саборна црква је била дубке пуна. Кнегиња Наталија је дошла одевена у српску ношњу. Уз њу су били сви министри, државни саветници, чиновници. „Света је било пуно и кад се

---

²¹ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Н. Шкерковић, Београд, 1952, 191–192; *Записи*, III, 177–178, 181–182; *Српске новине*, бр. 133, 18/30. јун 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2 (1. јануар 1868 – 31. децембар 1876), приредио М. Јагодић, Београд, 2006, 326; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љ. Трговчевић, Београд, 1999, 79.

спомињало име кнежево при многољествију сви су из гласа певали многаја љета. То је јасан знак саучешћа које се показује према отпочетом рату“, бележи очевидац.²²

*

Са објавом ратне прокламације и објаве ратног стања,²³ на снагу су ступиле и посебне мере за живот у престоници. Полицијска власт, односно управник града Београда, постао је надзорна власт за све општинске чиновнике, укључујући и општинске судије. Начелник београдске управе Јаков Туцаковић је већ 1. јула издао распис са новим правилима којих су се морали придржавати житељи престонице. Прво, нико у Београду није смео примити на „даниште“ или „ноћиште“ страног држављанина, или кога из унутрашњости Србије ма он био рођак или познаник, док претходно не обавести полицију. Власници кафана и механа имали су ограничено радно време и у 22:30 морали су затворити своје радње. Истовремено, тада је ступала на снагу и забрана кретања, нека врста полицијског часа. После назначеног времена није било дозвољено бити ван својих домова. Забрањена је била шетња по Калемегдану, као и свако „тумарање и ларма“ на улицама престонице, у било које доба дана.²⁴

Ограничено кретање и улазак у престоницу, налагало је питање избеглих лица са околних подручја захваћених устанком и ратом. По руским извештајима, у Србији се до краја 1875. године нашло око 14.000 избеглица из Босне и Херцеговине; до лета 1876. њихов број се удвостручио, да би их крајем јесени из Турске или Босне и Херцеговине било чак 140.000 лица. Најоптерећенији су били гранични окрузи, Ужички и Шабачки, али је стање било критично и у окрузима Рудничком, Ваљевском, Крушевачком. Влада је из посебних буџетских фондова издвајала скромна средства као прву помоћ избеглим Србима. То је било више него недовољно да се њихове елементарне потребе задовоље.²⁵ Да би се уклонили ризици сукоба и немира, посебно са страним конзулима који су остали у својим

²² Н. Крстић, *Јавни живот*, 2, 328.

²³ *Српске новине*, бр. 135, 20. јун / 2. јул 1876.

²⁴ *Исто*, бр. 136, 21. јун / 3. јул 1876.

²⁵ ДАС, МИД-ПО, 1875, ф. 1. д. 1, пов. бр. 489; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд, 2004, 123–124.

представништвима током рата, кретање и прилив људи били су под строгим надзором полицијских власти.

Са ратним стањем у Србији су заведени Преки судови, који су имали да кажњавају сваки покушај престапа и кршење закона у погледу личне и имовинске безбедности, јавног реда и поретка, а у првом реду престапе који би били уперени против отачаства, владаоца и устава.²⁶

Само дан пошто је српска војска прешла границу код Суповца и ступила у ратна дејства против непријатеља, управник вароши Београда обраћа се житељима врло важним расписом:

„Београђани,

Ви сте видели из прокламације Нашег Господара Књаза који су узроци принудили нашу земљу и Нашег Књаза да ступимо у рат са отоманском портом. Ја немам потребе да вам даље то објашњавам, јер сте ви сами сведоци свега, што се од ово годину дана догађало на нашој граници и у суседним побуњеним покрајинама Босни и Херцеговини. Но ја имам да обратим вашу пажњу на дужности, које сад, у овим приликама за нас настају.

Успех ствари за коју смо у борбу ступили, и безбедност земље и сваког појединца, захтевали су, те је, поред других мера, издат и закон којим је у свој Србији проглашено ванредно или ратно стање и закон о преким судовима.

По томе, док се наш Књаз и наша војска боре за нас, Београђани, који смо остали на свом огњишту, најсветија нам је и најпреча дужност, да чинимо све што ће олакшати успех нашем оружју, и што ће доказати страном свету, да су Срби народ, који љуби напредак и ред, и који поштује свачију слободу, те тако, да заслужије боље место међу народима, као што Светли Наш Господар Књаз у својој прокламацији каже“.²⁷

Уследило је понављање наредби од 3. јуна које важе за све становнике престонице, уз један врло важан додатак који се односи на избегавање сваког сукоба, посебно са страним држављанима. Нарочито се Београђанима препоручује да према њима буду предусретљиви и да не дају поводе за размирице и трвења.

---

²⁶ *Српске новине*, бр. 135, 20. јун / 2. јул 1876.

²⁷ *Исто*, бр. 138, 23. јун / 5. јул 1876.

Београђани се позивају на „покорвање закону“ и на поштовање реда.²⁸ Ова наредба штампана је у сваком наредном броју службених новина.

Ригорозна предупредњења полицијских власти у престоници нису била без основа. Већ првих дана по отпочињању ратних дејстава дошло је до непријатних изгрета са конзулом Аустро-Угарске. Конзул Вреде је, као и његови шефови на Балплацу, предвиђао брзи слом Србије због недисциплине и неспремности српских официра и војске, саветујући српској влади да што пре одустане од рата и да тражи посредовање гарантних сила да поврати мир. Ово се дешавало само десетак дана од објаве рата, пре иједне пресудне битке између зараћених страна. Понашање аустроугарског конзула у Београду, после отпочињања ратних дејстава, било је крајње непријатељско према српској влади. Конзул се стално жалио на раздраженост која против Аустро-Угарске влада у престоници. Претио је да ће тражити да га влада опозове ако такво стање не престане. Са друге стране, Ристић је уверавао да у граду влада највећа тишина, будући да су у њему само старе особе, жене, деца и нужан број чиновника; сви остали били су на фронту. Министар је сумњао да конзул жели намерно да изазове сукоб између Србије и Монархије, те су се министар полиције и управник вароши зато и огласили расписима којима се становништво упозорава да избегава сукобе и да не даје повода неспоразумима са северним суседом, јер и најмањи гест може да остави штетне последице по Србију.²⁹

Спор са Монархијом и целокупно њено негативно држање према циљевима српске борбе, утицали су на кнеза Милана да одбаци предлог министара да напусте престоницу и преселе се ближе кнезу и Врховној команди.³⁰ Трговине ионако није било јер је по објави рата влада сасвим забранила извоз хране, оружја и олова, за време док државне потребе то захтевају.

Ратне операције, започете 2. јула 1876, одвијале су се далеко од престонице, мада је, повремено, услед губитака српске војске на бојиштима, паника захватала

---

²⁸ Исто.

²⁹ ДАС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 2, пов. бр. 744–764.

³⁰ Записи, III, 199–202.

и његово становништво. Све време рата преовладавали су страхови да Аустро-Угарска може са својм војском упасти и окупирати српску престоницу.³¹

После пораза на бојном пољу, закључно са падом одбране на Ђунису и руског ултиматума Порти 30. октобра 1876, опет је било жустре реакције Аустро-Угарске, јер је Србија нерадо примала медијацију великих сила за прекид ратовања.³² Србија је свакако водила рачуна да не повреди преосетљивост северног суседа. У једном немилем догађају, када је са београдске тврђаве испале неколико хитаца на аустријски монитор „Морош” који се мимо упозорења сувише приближио српској обали, влада је морала у задовољењу ићи толико далеко да пристане да цео београдски официрски кор у свечаном оделу поздравља плотунима и музиком аустријске мониторе. Децембар 1876. је протекао у знаку велике напетости између Србије и Монархије. Извор им је био у погоршаној и неизвесној позицији Монархије пред скуп светских амбасадора на Босфору, као и у непредвидивости која је долазила од стране Русије и њених планова да нападне Османско царство.³³

Русија је са великом поузданошћу одговарала на питања Београда у вези са аустроугарским намерама према Србији; тврдила је да Монархија „не сме да окупира” српску престоницу, иако је двадесет и четири сата касније унела исправку да Монархија „нема намеру” да то учини. По повратку из Петрограда, кнежев изасланик Јован Мариновић је добио налог од кнеза да сврати код аустроугарског министра спољних послова Андрашија, којег је затекао у Будимпешти. Аустроугарски министар му је рекао да ће Монархија сматрати да има одрешене руке ако би руске трупе ушле на српску територију, јер ће и та сила поштовати Париски уговор само ако га буду поштовале и остале силе. Одлучно је демантовао све гласине да Монархија намерава да заузме Београд или део Србије.³⁴

---

³¹ Најалармантније стање наступило је почетком августа 1876, преласком турских трупа на српско земљиште, Рукописно одељење Матице српске (даље: РОМС), М. 14.045, В. Борђевић, *Успомене*, књ. XIV „Муж и жена за време рата”.

³² ФО, 260/2, Форин офис – конзулу Вајту, 27. септембар 1876.

³³ ДАС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 4, пов. бр. 1194–1215.

³⁴ *Записи*, III, 279–280; V. Vučković, *Misija Jovana Marinovića u Petrogradu 1876. godine*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 3 (1957), 565–566, 571.

У престоници, где се најгласније заговарао рат, борбени дух је опао већ код првог застоја на фронту. После само две недеље ратовања српска војска је на свим фронтовима била у дефанзиви.³⁵

Ратни протагонисти су критиковали војсковође и сасвим другачије говорили о снази народне свести, у коју су доскора много полагали. Јавно мњење је потценило снагу турске војске и надало се да ће за ноћ српска војска доћи до Сарајева. Када се зауставила код Бјељине, командант Алимпић је нападан оптужбама да је неспособан за поверену дужност.³⁶

Руски конзул Карцов, који је са стране посматрао и војску и цивиле, био је фасциниран патриотизмом сасвим обичних сиромашних људи. Посматрајући Београђане, закључио је да они добровољно дају све што су имали за рањенике, исхрану војске, те после принудног зајма и реквизиција многи су остали да спавају на слами, док су осмогодишње девојчице у београдској тврђави израђивале патроне за војску.³⁷ Исто бележи и добро обавештени домаћи извор. Он тврди да народ добровољно даје храну, стоку и све што треба за војску. Наглашава да се осећа у народу „самопрегоревање и пожртвовање”, па додаје „једном речи цео је народ покренут против непријатеља”. Даље наводи да се у Београду и не опажа да је ванредно стање и да народ све што чини, чини добровољно.³⁸

Све је првих месец дана било уобичајено, док у престоницу нису почели масовно стизати рањеници са бојишта. У јеку борби за Велики Извор, па до пада Књажевца и Зајечара крајем јула и почетком августа месеца 1876, догађало се да дневно у престоницу буде допремљено и по више стотина рањеника. „Стра од Турака и ђулета је велики”, јавља кнез влади са ратишта. Зато три четвртине српских рањеника у јулским борбама на југоистоку су они који су се међусобно повређивали да би ишли кући на лечење. Убијен је капетан који је ту појаву покушао да спречи. „Деморализација је потпуна...”, писао је кнез влади која је

³⁵ О току и исходу ратних операција са војног и политичког становишта, у: П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, 1981; С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности (1868–1878)*, Београд, 2015.

³⁶ ДАС, ПО, к. 29, д. 26, 28, Извештаји кнежевог секретара Д. Јоксића кнезу Милану из Београда, јул 1876.

³⁷ ОБТИ, т. 1, 285–286, 289–290.

³⁸ Н. Крстић, *Јавни живот*, 2, 341; Службене *Српске новине* су из дана у дан штампале јавну захвалност свим добровољним прилозима, у санитарском материјалу, новцу и сл.

настојала да такве вести сакрије од јавности.³⁹ „Одушевљење Београђана за рат свело се већ на нулу” писао је кнежев секретар непосредно пред пад Књажевца, додајући да су престоницом завладали страх и бројне „сокачке лажи”.⁴⁰ Званични извештаји штампани у *Српским новинама* нису истинито извештавали са бојишта, те се јавност у престоници надала и уједно питала када ће доћи до одлучне победе.⁴¹ Са пребацивањем одговорности наставило се све више како су се ређали застоји и порази, и на рачун кнеза и на рачун владе па и војске. У престоници је владала нека нестрпљивост, желео се муњевити успех, ширене су разне гласине, којима је за кратко време подлегла и сама кнегиња. Званични војни извештаји су каснили, чиме се отварало још више простора неоснованим закључцима. Погрешно се разумело да се пошло на све или ништа и да је све пропало, пошто у прве две недеље рата није постигнут одлучујући резултат. Такав притисак је био за кнеза тежак и непријатан, док га је министар спољних послова Јован Ристић стоички подносио, не дозвољавајући да се изгубе из вида прави мотиви уласка у рат са неизвесним исходом, кога су сви били свесни.

Британски конзул Вајт је извештавао своју владу о томе да је дух људи сасвим сломљен, да у земљи влада велико разочарање због ратних пораза, да су се главни кнежеви саветодавци у корист рата повукли, да српски сељак не жели да ратује и слично. По Вајтовој процени, проблем је правила „партија акције” која је јака у Скупштини и од које зазиру и Ристић и кнез. Зато, тврди конзул, пацификација не вреди ако је не подрже влада и скупштина.⁴²

Дизању морала морало се приступити под хитно. Зато је кнез прихватио кнегињин предлог да се као покровитељица живље ангажује у раду Београдског женског друштва, верујући да ће се кроз активности његове супруге и других

---

³⁹ *Записи*, III, 190–195; Телеграм кнеза Милана – Черњајеву, Алексинац, 19/31. јул 1876, објављен у каталогу изложбе „Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију”, приредио А. Тимофејев, Београд, 2021.

⁴⁰ ДАС, ПО, к. 29, д. 26, 28, 32 Извештаји кнежевог секретара Д. Јоксића кнезу Милану из Београда, јул/август 1876.

⁴¹ Битке за Сјеницу и Нови Пазар, где су се Турци бранили из утврђених положаја, донели су огромне губитке српској страни, П. Опачић, С. Скоко, *нав. дело*, 64–68.

⁴² ФО, 78/2487, Вајт – Дербију, Београд, 11–28. августа 1876.

одговорних и храбрих дама подићи опали морал и дух у престоници.⁴³ Тако је и било. Мање од педесетак првих дама престонице хитро су организовале болницу за рањенике. Прикупљале су са свих страна добротворне прилоге, санитетске материјале, неговале су рањенике. Биле су то супруге и кћерке виших официра, министара, трговаца, лекара, учитељице.⁴⁴

Јануара и фебруара месеца 1876. године, непосредно пред рат 1876, у Београду се оснивају још два веома важна удружења, српско Друштво Црвеног крста и Српско друштво за приватну помоћ рањеницима и болесницима у време рата.⁴⁵ Са Црвеним крстом, чији је покровитељ постала млада кнегиња Наталија, а председник митрополит Михаило, и који је основан као невладина организација, могла се делимично ублажити неизбежна катастрофа ратних последица. Србија је оскудевала не само у лекарима, него и у лекарским радницима нижег ступња. Све укупно било их је мање од стотинак људи.⁴⁶

Ратне страхоте, ипак, нису дотакле престоницу ни у најкритичнијим тренуцима. Катастрофа и пустошење источног и јужног дела земље ујединили су житеље престонице на заједнички и солидаран рад, што се по први пут у новијој српској историји испољило јавно и организовано. Да кажемо и то да је такав вид организације и рада био изузетно важан зато што у прва два месеца рата, односно у јулу и августу 1876, стране хуманитарне мисије још увек нису биле пристигле. Прва је дошла помоћ из Русије, па Француске и Велике Британије која је пристигла тек крајем августа. У престоници је владало непријатељство између хуманитараца различитих великих сила, јер су сви, истовремено, шпијунирали и слали извештаје својим владама.

⁴³ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин, 10/22. јул 1876; Било је то прво организовање жена у Србији које пада у време Херцеговачког устанка 1875. године, Ј. В. Милановић, *Женско друштво 1875–1942*, Београд, 2020, 39–46.

⁴⁴ Приступање кнегиње Наталије Женском друштву и примање улоге покровитеља допринели су да се умноже активности и да се увећа број новоуписаних чланица, Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 76; иста, *Војска милосрђа*, 2015 | Књиженство (knjizenstvo.rs) (приступљено 29. 07. 2022).

⁴⁵ В. Ђорђевић, *Црвени крст на белој застави*, Београд, 1876. Статути Друштва на страни 146–151; В. Суботић, *Доктор Владан Ђорђевић. Педесетогодишњица књижевног рада*, Београд, 1910, 47.

⁴⁶ О деловању приватне помоћи болесницима и рањеницима у српско-турским ратовима, види: В. Ђорђевић, *Историја српског војног санитета*, књ. 3, Београд, 1880, 572.

За медицинску помоћ Србији и Црној Гори (1875–1878) народ Русије прикупио је и послао 700.000 рубаља.⁴⁷ До краја августа 1876. Руско друштво Црвеног крста је послало у Србију 95 лекара, 111 болничара, 60 сестара милосрђа и до 128 тона болничке опреме.⁴⁸

Шест недеља од како је кнез напустио престоницу и отишао међу борце, изазвали су различите узнемиравајуће гласове у Београду. Кнез Милан се 12. августа, у поподневним сатима, појавио у Београду, непосредно пред порођај кнегиње. Рођење престолонаследника 14. августа 1876. године остало је скоро непримећено у престоници. Сем 101 испалењеног плотуна у знак рођења мушког потомка, „тешке околности, у којима се налази земља, обустављају изразе радости од стране публике”, бележи очевидац.⁴⁹

После само два месеца рата (јули и август) сви су у земљи тражили и надали се скором миру! И пре краја ратних дејстава, када је на бојном пољу било ванредно тешко, двадесет виших официра, од којих само двојица рањених, шетало је Београдом, као да земља није у рату. Биле су то ванредно чудне појаве, којих су тада само појединци у престоници били свесни! При прављењу нових спискова показало се да је у престоници било мноштво војно способних мушкараца за које се не зна како су избегли војничку службу.⁵⁰

Од пада Ђуниса 30. октобра 1876. и примирја 1. новембра, у престоници, као и у целој земљи, настао је прави хаос. Свакојаче приче су кружиле о узроцима пораза и пропасти. Међусобним оптужбама српских и руских официра није било краја. Черњајев је, бележе очевици, „изгубио главу”, а руски добровољци, голи, боси, гладни преплавили су Београд и Смедерево, били су агресивни и под дејством алкохола те су изгреди били свакодневни и бројни. Српска влада се нашла у расулу, државне благајне биле су празне. Кнежев живот

---

⁴⁷ Л. И. Нарочницкая, *Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875–1878. К столетию русско-турецкой войны 1877–1878 гг*, Москва, 1979, 105–107.

⁴⁸ *Записка по III отделению о проходах в Петербурге санитарного отряда и добровольцев, уезжающих в Сербию, 1 сентября 1876*, ОБТИ, т. 1, 373.

⁴⁹ Н. Крстић, *Јавни живот*, 2, 359.

⁵⁰ *Исто*, 374, 376, 381, 387.

и положај били су угрожени, говорило се.⁵¹ Кнез Милан у новембру 1876. буквално није знао где се налази и шта га је снашло. Говорио је да ће га убити ако пође против министара и смени их. Молио је и Черњајева да не напушта Србију, верујући да је његов живот угрожен ако до тога дође. Говорило се међу руским добровољцима да морају да заштите кнеза и да га спасу од министара, макар и државним превратом. Черњајев је зато и довео добровољце у Београд и правио план са кнезом да се ухапси свако ко крене на кнеза. Постојала је бојазан да је генерал Черњајев могао починити какву непромишљеност, као што је та да позове руске добровољце да заузму Београд. Могло је онда доћи и до интервенције Аустро-Угарске и Велике Британије, али и до турске офанзиве која би се очас посла сјурила до Београда.⁵² Такве сцене најбоље осликавају тежину стања у којем су били кнез и цела земља, посебно њени источни и јужни делови, тотално ратом девастирани.⁵³

Ништа од предвиђаног се није догодило. Скоро сви руски добровољци евакуисани су почетком јануара 1877. године, ангажовањем званичне руске мисије у Београду под вођством генерала Никитина.⁵⁴

Истовремено су стизале поверљиве доставе руских извештача, агената са терена, у којима се недвосмислено тврдило да је Србија пропала, да ће услед одговорности за неуспешан рат Милан Обреновић морати да бежи из земље, а Јован Ристић да поднесе оставку. Раздробљена земља, сатрta, без војске, без финансија, подељена династијски и партијски, није имала кохезивне снаге да настави са ратом, тврдило се у свим извештајима који су стизали до цара.⁵⁵

Политички живот у престоници постао је кључали котао. Ратна тензија, упркос примирју на бојном пољу, није јењавала. Напротив, она је расла услед

⁵¹ Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), Ф. 109 с/а, III Отделение „Собственной его императорского величества“ Канцеларии, Секретный архив, оп. 4А, д. 449, 1–3.

⁵² *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали*, т. 2 (Друштвене и политичке везе 1804–1878), приредили М. Јовановић, Л. В. Кузмичева, А. Тимофејев и Е. Иванова, Београд–Москва, 2011, 482–484.

⁵³ Митрополит Михаило је молио свакодневно Нила Попова и Аксакова да упуте помоћ Србима, новчану и војну, јер ће у супротном пропасти и пасти Русији на душу, *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали*, т. 2, 477–478, 485–486.

⁵⁴ С. Рајић, *Мисија генерала Никитина у Србији 1876/77. године*, Пирот – од турске касабе до модерног града. Преко Берлина и Версаја, зборник радова, Пирот, 2018.

⁵⁵ *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали*, т. 2, 435–436, 440.

унутрашњеполитичких проблема и деловања опозиције, те спољних притисака на Србију да што пре потпише мир са Портом.

До успостављања и нормализације живота у Београду, уз велике напоре владе, дошло је тек по потписивању мировног уговора са Османским царством. По савету Горчакова дошло се до мира са Турском непосредним преговорима. Предајом кнезу Милану фермана о миру 20. марта 1877, између Србије и Османског царства су обновљени односи на начелу *status quo ante bellum*.⁵⁶

Искуство које су имали житељи српске престонице у Првом српско-турском рату било је тешко, будући да Србија више од шест деценија није ратовала. Било је мањкавости у војним и цивилним сферама које се нису снашле у ратном вихору. Исто тако становништво престонице је испрва живо пожелело рат, чији су свршетак, после само два месеца борби, једва дочекали. Упркос свему, ред и мир, те пожртвованост становника главног града при прихвату рањеника, говори у прилог одговорности његовог друштва којим су свакако предњачиле даме малобројног грађанског слоја.

Оснивање Друштва Црвеног крста и Женског друштва, дали су почетни импулс да се хуминитарне активности у будућности развијају брже и ефикасније. Разарања и пустошења Србије била су велика.⁵⁷ Земљу није спасило ни то што је 5. априла 1876. поднела захтев за приступање Женевској конвенцији из 1864. године, а од 19. априла постала је земља потписница. Исте године је приступила међународној организацији Црвени крст, што је било од изузетног значаја у најкритичнијим тренуцима током ратних страдања. Поуздано се зна да су ратна искуства из 1876. године допринела знатно бољој организацији и спреми у Другом српско-турском рату, до кога је дошло децембра 1877. године.⁵⁸

---

⁵⁶ *Српске новине*, бр. 54, 9/21. март 1877.

⁵⁷ Две ноте о варварствима турске војске у Србији, једна с краја јула, а друга од 9. септембра 1876, и непоштовање Женевске конвенције требало је да неутралишу захтеве за ратном оштетом, коју је Србија као изазивач рата требало да плати. Ова друга нота предата је јавности путем новина *Политичка кореспонденција*.

⁵⁸ ФО, 881/3315, поверљиви извештај из Београда од 1. септембра 1877. год.

BEHIND THE FRONT – LIFE IN THE CAPITAL BEFORE AND DURING THE WAR FOR LIBERATION AND INDEPENDENCE IN 1876

Summary:

With the publication of the war proclamation, a state of war began. Special measures for living in the capital also came into force. No one could come into the city without the approval of the police authorities in Belgrade. Tavern owners had limited working hours and had to close their shops at 10:30 p. m. After the designated time nobody was not allowed to be outside of the homes. The authorities called on the citizens of Belgrade to “obey the law” and respect order. During the war, not a single incident was recorded in the capital. On June 29, 1876, the citizens of Belgrade saw off the Prince who left city to join his army. People were waiting for news from the battlefield with high hopes. In the capital, where the war was advocated the loudest, the fighting spirit waned at the first halt on the front. Public opinion underestimated the strength of the Ottoman army and hoped that the Serbian army would reach Sarajevo during the night. Raising morale had to be approached urgently. This was done thanks to the brave women of the capital. Ladies in the capital quickly organized a hospital for the wounded. They collected charitable contributions, medical materials, and cared for the wounded. These were wives and daughters of senior officers, ministers, merchants, doctors, and teachers. The activity of the Red Cross Society also came to life. In the most critical moments and devastation of the eastern and southern parts of the country, the inhabitants of the capital had worked together and in solidarity, which was manifested publicly and organized for the first time in recent Serbian history.